

УДК 94:37.017(477-25)''1830/1870''
DOI: 10.18523/2617-3417.2020.3.5-11

Чорна М. Р.

«...КОИХ ПРАВСТВЕННОСТЬ НЕ ОДОБРЯЕТСЯ»: ВИХОВАННЯ МАСКУЛІННИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ У ЧОЛОВІЧИХ ГІМНАЗІЯХ КИЄВА (1830–1870-ті рр.)

Ця стаття звертається до досі малорозвинених в українській історіографії студій з історії маскулінності. Запозичуючи теоретичні рамки із західної історіографії, авторка зробила спробу окреслити конструювання нормативних уявлень про маскулінність у XIX ст. у чоловічих освітніх закладах. Працю написано на основі джерел про організацію контролю за поведінкою учнів у двох київських гімназіях у період 1830–1870-х рр. Оскільки 1830-ті вважають періодом уніфікування освітньої системи імперії, зроблено припущення, що виховання гендерних норм, і зокрема маскулінних, мало б також бути частиною цієї освітньої політики. Авторка прослідкувала початок організації контролю за еталонними маскулінними гендерними нормами у Києві, за браком більш ранніх джерел, із 1840-х рр. Аналізуючи ставлення до різних чоловічих поведінкових практик, авторка помітила серед них і «сірі зони», як-от паління, які можна було вважати прийнятними; і такі, що були повноцінним табу, як мастурбація, а тому мали бути викоріненими. Оскільки стаття не претендує на вичерпний аналіз проблеми, зроблено лише попередні висновки про конструювання норм маскулінності у Київських чоловічих гімназіях, а також зауважено, що тема потребує подальшого доопрацювання.

Ключові слова: історія освіти, маскулінні студії, чоловічі гімназії, Київський навчальний округ.

«[...] Служа для них примером благонравия, трудолюбия, точнаго, ревнастнаго исполнения долга и строгаго наблюдения, не только правил чести, но и необходимых приличий общежития [...]»,¹ – так статут чоловічих гімназій і повітових училищ 1828 р. окреслював обов'язки вчителів. Однак про що нам каже цей перелік?

Вибір документа тут цілком не випадковий. Він відповідає періоду, коли розвивались модерні європейські уявлення про маскулінність і фемінність, що увійшли як у широкий публічний простір, так і в простір освіти, стаючи, без перебільшень, значним фактором витворення самоусвідомлення учнів та учениць. Історик Джордж Мосс у своєму дослідженні взаємозв'язку «респектабельності» (respectability) та націоналізму як моральних орієнтирів і чинників контролю

сексуальності підкреслює зародження у XIX ст. нових нормативних і аномальних моделей поведінки, пов'язаних із розвитком ідеалів маскулінності, а також наголошує на тому, що освіта була рупором виховання і розбудови характеру.² Правильне виховання було необхідністю для утворення нормативності в середовищі європейського середнього класу. Це допомагало їм відокремити себе від аристократії та пролетаріату і створювало нові «нормативності», що своєю чергою були взірцем «правильного» стилю життя.³

А у Російській імперії початок правління Миколи I позначився увагою до освітніх інституцій як інструменту виховання та уніфікацією загальної системи освіти.⁴ Відповідно до європейських тенденцій, ця система зверталась до виховання взірцевих чоловічих моделей поведінки у середовищі

¹ Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов: С. Петербурскаго, Московскаго, Казанскаго и Харьковскаго, 1828, в *Полное собрание законов Российской империи. Собрание* (1825–1881), т. 3 (1828 г.) (от №1677–2574) (Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1828), 1113.

² G. Mosse, "Introduction: Nationalism and Respectability," in *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985), 10.

³ Ibidem, 4–5.

⁴ Э. Днепров и Р. Усачева, *Среднее женское образование в России* (Москва: ДРОФА, 2009), 54.

підданих еліт і намагалась використати зайве для доброго розвитку держави.

Такі питання у дослідженнях з історії Російської імперії постають рідко. Ребекка Фрідман, чи не єдина дослідниця маскулінних студій на матеріалах Російської імперії періоду, який ми розглядаємо, присвятила кілька досліджень розгляду освіти як інструменту виховання маскулінності (через університети та кадетські корпуси). У кожній праці вона підкреслює, наскільки адміністративні ідеали виховання відрізнялись від поведінки хлопців поза університетськими стінами.⁵ Р. Фрідман також цікавиться, як учні та студенти адаптувались до вимог як адміністрації, так і товариської соціалізації.

Ця стаття є початком мого дисертаційного дослідження і має на меті лише окреслити і ввести у наукову дискусію проблеми виховання маскулінностей у Російській імперії на основі українських матеріалів, а тому не претендує на всебічне їх розкриття. Моє завдання: описати, які саме гендерні очікування адміністрація школи покладала на учнів двох київських чоловічих гімназій у проміжку 1830–1870-х рр. Я планую не лише зосередитись на категоріях «нормативного», а й відштовхнутись від «анормального» – виявити, що вважали загрозою у вихованні чоловіків. У ширшому контексті, я розглядаю це питання як частину згаданого вище загальноімперського процесу уніфікації дисциплінування підданих еліт.⁶ Адже основною метою освіти у цей період було виховання майбутньої бюрократії і військових, а отже служителів держави, що мали бути виключно взірцями.

Структура цієї статті є такою: у першій частині йдеться про відокремлення анормального від нормативного, про основні особливості організації виховання учнів; у другій частині розглянуто

⁵ Структура кожного дослідження відповідає вказаній дихотомії, про що свідчать назви розділів: “Respectable Servitors, Obedient Men, and the Autocracy’s Administrative Ideal”, “Tavern Sociability” (у праці R. Friedman, *Masculinity, Autocracy, and the Russian University 1804–1863* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005), 14–38, 39–52); “The administrative ideal”, “Tavern Sociability” (R. Friedman, “From Boys to Men: Masculinities in the Nicholaevan University,” in *Russian Masculinities in History and Culture*, ed. by B. E. Clements, R. Friedman, D. Healey (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002), 33–40, 40–43); “The Body and the State”, “Cadet Homosociability and Informal Norms of Masculinity” (R. Friedman, “Masculinity, the Body, and Coming of Age in the Nineteenth-Century Russian Cadet Corps,” *The Journal of the History of Childhood and Youth* 5, no 2 (2012): 224–228, 228–233).

⁶ Зважаючи на обмежений обсяг статті, не розкриватиму особливості поняття «еліти» у Російській імперії у XIX ст. Зазначу лише, що у середині XIX ст. це поняття виходить за межі дворянства, що також позначилося на можливостях різних станів здобути освіту. Проте зняття станової нерівності у доступі до освіти не зробило навчання у гімназіях «доступним». У середині XIX ст. освіта зі станово-орієнтованої перетворилася на класово-орієнтовану, будучи доступною лише для фінансово спроможних учнів. Ця тема потребує більшої аргументації у рамках окремих досліджень. Тому тут, говорячи про «еліти», маємо на увазі елітарність гімназійної освіти у освітній системі Російської імперії і її уявлення про свою «цільову аудиторію».

так звані сірі зони у моральному вихованні чоловіків, на прикладі дискусії про паління у стінах школи; у третій – на прикладі ставлення до мастурбації проаналізовано уявлення адміністрації школи про учнів і про ті звички, що виходять за межі «нормального».

На мою думку, саме в окреслений період Російська імперія зосереджує увагу на вихованні чоловіків південно-західних земель і Києва зокрема. Починаються ці процеси з утворенням Київського навчального округу (далі – КНО), що контролював чоловічі гімназії кількох губерній. І умовно завершується 1874 р. – введенням загальної військової повинності, що, на мій погляд, мало змінити уявлення про виховання чоловіків.

У цьому дослідженні я посилюватиму на циркуляри КНО і Міністерства народної освіти (далі – МНП), а також на текст Миколи Пирогова «Отчет о следствиях введения по Киевскому учебному округу правил о проступках и наказаниях учеников гимназий» 1859 р. Праця М. Пирогова пояснює нормативність на межі двох моделей російської середньої освіти – «консервативної» часів Миколи I і «ліберальної» періоду правління Олександра II. Власне, останню називають ліберальною через початок освітніх реформ, які у середній чоловічій освіті вплинули на формування статуту 1864 р. Пізніше він стане основою для правил поведінки 1870-х рр., яким, своєю чергою, передував статут 1828 р., що пояснював функції персоналу гімназій, обов’язки учнів та окреслював методи покарань без пояснень провини, що може їх викликати.

Визначення меж нормативності

Згідно з теорією дослідника соціальної психології Майкла Картера, що базується на теорії соціолога Шелдона Страйкера,⁷ ідентичності (зокрема гендерна) стають помітнішими, активуючись від навколишніх стимулів. Згадані дослідники застосовують поняття «відданості ідентичності», що виявляється у поведінці й демонструванні тієї чи тієї ідентичності.⁸ Адже чим більше індивід відданий (*committed*) ідентичності, тим більше він виявлятиме її у своїй поведінці.⁹ У школі поведінка стає одиницею вимірювання «норми», якій треба відповідати. Невідповідність нормі має бути покарано. І хоча я не досліджую ідентичності безпосередньо, ці підходи, на мою думку, придатні для розгляду їх конструювання.

⁷ Див.: Sh. Stryker and R. Serpe, “Commitment, identity salience, and role behavior: A theory and research example,” in *Personality, Roles, and Social Behavior*, ed. by W. Ickes and E. S. Knowles (New York: Springer-Verlag, 1982), 199–218.

⁸ M. J. Carter, “Gender Socialization and Identity Theory,” *Social Sciences* 3 (2014): 253, 255–257.

⁹ Ibidem, 249.

На відміну від Шелдона Страйкера, Майкл Картер досліджує саме приклад гендерної ідентичності. Я спробую застосувати його підхід до аналізу виховання маскулітності, адже, відповідно до окресленої теорії, припускаю, що покарання як підкреслення відхилення через невідповідність правилам маскулітної поведінки мали стимулювати «відданість» цій ідентичності.

Однак я погоджуюсь із тим, що без емоційного впливу покарання можуть бути неієвими для кристалізації корисного для держави індивіда. І цій меті, на мою думку, слугуватиме особливість стосунків педагогічного персоналу із учнівством. Я не випадково почала цю статтю із цитати про функції учителя. Адже саме вчителі, директори та наставники відповідно до статуту 1828 р. як першого зведення правил, дія якого була універсальною для всіх гімназій імперії, мали виконувати патерналістську функцію.

У 1830–1850-х рр. гімназійна освіта для хлопців була переважно закритого типу, продовжуючи традицію Санкт-Петербурзького шляхетського сухопутного корпусу з його напівмілітарною структурою. Хлопці полишали родини у 6–7 років, тобто, як слушно підкреслює Ребекка Фрідман, на межі дитинства і переходу до юнацтва й дорослості.¹⁰ До 17–20 років основними прикладами для наслідування мали бути саме представники адміністративної ієрархії. Ієрархія будувалась за старшинством у посадах і за віком, тож старшим учням можна було контролювати поведінку молодших.¹¹ А що ж саме контролювати?

У студіях із чоловічої історії вікторіанської доби часто вживаним є поняття «мужність» (*manliness*), що у ХІХ ст. відповідало визначенню еталонної маскулітності, ідеалістичного уявлення про те, яким має бути чоловік, поширеного у середовищі тодішніх освічених еліт. Однак, як зауважує історик маскулітних студій Джеймс Тош, цей ідеал був лише матеріалом для повчання, далеким від реальності.¹² Як свідчить наведена на початку цитата, список еталонних чоловічих якостей у контексті Російської імперії середини ХІХ ст. складався із таких рис: «*благонравие, усердие, трудолюбие, наблюдение правил чести*» і «*правила общежития*».¹³

Виховувати «ідеального чоловіка» і служителя Вітчизні мали в гімназіях. Порушення, які відбувались під час виховного процесу, записували до передбаченого статутом штрафного журналу.¹⁴ Проте маємо обмаль джерел про те, як саме відбувався процес дисциплінування

у період 1830-х рр., коли діяв статут 1828 р., у якому майже не згадано про правила для учнів або досвід старіших навчальних закладів.

Перші згадки про складання списків «порушників» у Києві належать до 1850-х рр. Голова КНО Іларіон Васильчиков звертається до Першої гімназії, переповідаючи циркуляр МНП від 1845 р. «*о том, чтобы в учебных заведениях не были терпимы воспитанники, коих нравственность не одобряется,*»¹⁵ посилаючись також на циркулярне розпорядження свого попередника Дмитра Бібікова 1850 р.: «*чтобы воспитанники дурного поведения, не подающие надежды на исправление, были немедленно удалены из заведения.*»¹⁶ Васильчиков також зауважує, що:

я, к сожалению, убедился, что выше изложенные предписания не всюду исполняются с надлежащей точностью и от того единственно допускаются такие проступки учеников, которые могли бы не случиться, если бы ученики дурной нравственности были своевременно удаляемы из заведений.¹⁷

Можемо припустити, що саме в цей період почали звертати посилену увагу на моральну поведінку учнів і спробували ввести відповідний централізований нагляд. Із цитованих дописів випливають дві головні тези, які визначали форми та розуміння сутності покарань у ці роки: а) надія на виправлення, механізмом досягнення якого є покарання; б) вилучення «*дурной нравственности*» поза межі замкненої моделі школи, в якій не місце порушникам.

У зверненні Васильчикова ідеться про потребу розподіляти учнів за рівнем «правильності» на:

- 1) Тех, которые по степени их нравственности, и по безнадежности и исправления, подлежат немедленному удалению из Гимназии, как вредные своим примером товарищам
- 2) Тех, которые хотя обнаруживают иногда дурные наклонности, по мягкости характера и покорности еще могут исправиться и по тому, по Вашему [Директора] и Инспектора мнению, остаются в числе учеников без вреда заведению.¹⁸

Поява учня у відповідному списку мала стати маркером його поведінки і потенційної здатності до виправлення, або ж означала вилучення із системи і позбавлення привілеїв, у випадку гімназій – доступу до державної служби.¹⁹ У цьому циркулярі, на мою думку, підкреслюється «користь» як ціннісний орієнтир в освіті, оскільки ті, що вже не здатні до виправлення, також не здатні давати користі.

¹⁵ Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф. 108, оп. 26, спр. 8, арк. 1.

¹⁶ Там само, арк. 1 зв.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, арк. 2.

¹⁹ Найкращі учні київських гімназій польського походження отримували 14 ранг державної служби: ДАК, ф. 108, оп. 100, спр. 21, арк. 9.

¹⁰ Friedman, "Masculinity, the Body," 222.

¹¹ Устав Гимназий и Училищ, 1116.

¹² J. Tosh, "What Should Historians Do with Masculinity? Reflection on Nineteenth-Century Britain," *History Workshop* 38 (1994): 181.

¹³ Устав Гимназий и Училищ, 1113.

¹⁴ Там же, 1116.

Розглянемо докладніше, які порушення учинили хлопці, що потрапили до списків 1853 і 1855 рр., відправлених опікунові КНО. Деякі були викриті у «неприличных поступках», зокрема:

Николай Бутович: Грубо обращается с младшими, имеет склонность делать долги, уклоняется от порядка и всеми средствами, даже обманом, ищет случая отлучиться в отпуск, но принимает наказание с совершенной покорностью и с осознанием вины

Петр Вольховский: Уклоняется от порядка и, по строптивости характера, неохотно исполняет приказания Надзирателей; но всегда сознает неприличие своих поступков

Дмитрий Патрин: Характер строптивый, бьет товарищей и служителей, замечено, что один раз пил вино

Николай Маркевич: Чрезвычайно вспыльчив, уклоняется от соблюдения порядка, дерзок с начальниками, бьет товарищей и служителей, в столовой требует нахально больше порций [...] один раз пил вино в Пансионе

Густав Черковский: Не слушается Надзирателей, бьет товарищей и служителей, характера беспокойного, очень часто уклоняется от заведенного порядка.²⁰

Згадано також про паління цигарок, грубість до товаришів, «*скрытый характер*» тощо. Тобто до неправильної поведінки могли віднести як особливості характеру учнів, так і схильність до бійок. Відповідно, характер учнів також мав бути об'єктом впливу, а школа мала його перевиховати. Фактично, будь-яка людина, яка виявляє супротив шкільній організації, підпадала під категорію «неслухняності». Пізніше не зважатимуть на особливості характеру хлопців, за судженню підлягатимуть саме вчинки. Однак спершу погану поведінку пояснювали природною схильністю учня: «*по строптивости характера неохотно исполняет приказания*».²¹

Порушенням порядку, напевно, могли визнавати будь-яке порушення режиму пансіону або ієрархії навчального закладу. Зважаючи на те, що життя пансіонерів було розписане по годинах, а новий день починався о п'ятій ранку,²² кожен годину перебування у гімназії або пансіоні мали витратити з користю. Можна припустити, що розпивання алкогольних напоїв і паління вважали розтринькуванням часу, а прогулі і обман з метою отримання відпустки трактували як вияв лінощів (саме ці звинувачення найчастіше згадано у джерелах). Люди, котрі на давали користі і в яких не можна виховати «працелюбність», підлягали виправленню або вилученню.

Виганяли із закладу у разі, якщо доходили висновку, що школа не здатна перевиховати учня,²³ котрий учиняв погані вчинки неодноразово.

«Прийнятні» практики чоловічої соціалізації

Розпивання вина та паління заслуговують на окрему увагу як специфічні для свого контексту «відхилення». Якщо алкоголь уже вважали ознакою аморальної поведінки,²⁴ то до цигарок упродовж XIX ст. було неоднозначне ставлення. Негативні медичні висновки щодо паління почастішали у другій половині XIX ст., хоча і вони губилися серед схвальних відгуків, тож на початку XX ст. жодна з думок так і не дістала переваги.²⁵ Чому тоді засуджували паління у середині XIX ст.? Насправді, педагоги по-різному ставилися до учнів, які палили. Наприклад, М. Пирогов у звіті зазначив, що паління «*преследуется у нас не без причины*»,²⁶ а той факт, що учнів молодших класів частіше ловили на цьому, пояснив здатністю старшокласників краще приховувати свої «слабкості».²⁷ Саме «слабкість волі» є характерним зворотом для пояснень поганих учинків учнів.

М. Пирогов як медик, імовірно, ще не знав про такий розлад, як нікотинова залежність (відповідні дослідження відбудуться пізніше),²⁸ тож ставився до паління як мораліст, вважаючи, що ця звичка не відповідає нормам поведінки «правильної» людини. Справжній майбутній чоловік (а поки що гімназист) мав виявляти силу волі й опиратися таким спокусам.

Важливим чинником негативного ставлення до паління могла бути пожежна безпека, надто у Києві, де пожежі траплялися доволі часто. Однак про це М. Пирогов не згадував.

Отже, педагог чітко не сформулював причини заборони паління, напевно, йому йшлося про щось «непристойне». Паління було досить гендерованою практикою у XIX ст. (і формою маскуліної соціалізації зокрема),²⁹ однак воно не впи-

²³ Н. И. Пирогов, «Отчет о следствиях введения в Киевском учебном округе правил о проступках и наказаниях,» в *Сочинения Н. И. Пирогова*, т. 1 (Киев: Издание Пироговского т-ва, 1910), 200–201.

²⁴ Щоправда, прийнятною в межах чоловічих кіл спілкування, що слушно зауважує Ребекка Фрідман. Вона підкреслює, що попри на позір негативне ставлення до вживання алкоголю безпосередньо в університеті, адміністрація могла не тільки закрити на це очі, а і навчати студентів «правильно» вживати спиртні напої: Friedman, «From Boys to Men», 43–45.

²⁵ T. Starks, «Introduction,» in *Smoking Under the Tsars: A History of Tobacco in Imperial Russia* (Cornell University Press, 2018), 7.

²⁶ Пирогов, «Отчет о следствиях введения», 217.

²⁷ Там же.

²⁸ Starks, «Introduction», 11.

²⁹ R. E. Elliot, «Destructive but Sweet»: Cigarette Smoking among Women 1890–1990 (PhD Thesis, University of Glasgow, 2001), 89–95.

²⁰ Там само, оп. 26, спр. 8, арк. 5–6, 15–15 зв.

²¹ Там само, арк. 5.

²² Там само, ф. 81, оп. 1, спр. 174, арк. 5.

сувалося в «ідеальну маскулітність», де чоловік мав виявляти беззаперечну шляхетність, силу і стійкість характеру.³⁰

Цікаво, що під час обговорення представник дирекції чернігівської гімназії навіть пропонував ввести окремі кімнати для паління, про що М. Пирогов, як мені видається, зазначив із обуренням.³¹ На мою думку, цей епізод підтверджує викладене в історіографії розуміння ідеальної маскулітності ХІХ ст. як дидактичного орієнтиру, що має мало спільного із її практичним втіленням.³² Виховання чоловіків передбачало певні «сірі зони», які хоч і не відповідали офіційним уявленням про поведінку чоловіків, однак були прийнятною частиною чоловічої соціалізації, і тому радше викликали дискусії щодо неправильних учинків, а не засудження.

Викорінення природних схильностей

Далі розглянемо специфіку гендерної соціалізації, зокрема уявлення про чоловічі природні схильності, які потрібно було виправляти покаранням. Типовим мірилом визначення покарання був характер учинку: *«Самий простий вихователь може без труда различить в проступке ребенка проявление дикой, животной чувственности и прибегнуть к телесному наказанию»*.³³ Вчителі могли покарати фізично за вияви потреб тіла, і, звісно, йшлося не лише про контроль сексуальної поведінки. Наприклад, дітей молодшого шкільного віку карали за переїдання (можливо, і старших учнів також, хоча на такі випадки я не натрапляла). Важливо підкреслити вислови, які використовували для означення таких учинків: «дикая, животная чувственность». Пирогов, пояснюючи, що застосовувати тілесні покарання треба обережно, зауважує дещо подібне: *«Нужно знать трудное искусство индивидуализировать и очеловечивать зверскую сторону ребенка»*.³⁴ На мою думку, згадка про тваринності є свідченням намагання школи викоринити брутальну маскулітність, яка втілюється у «звіриних» вчинках, і виховати «людяну» маскулітність, що ґрунтується на повсякчасній самодисципліні чоловіка, який «внутрішньою» силою здатен самостійно контролювати свою тілесність і приховувати слабкості.³⁵

У звіті Пирогова наведено список учинків, що свідчили про слабкість волі і характеру, а тому мали бути викориненими:

Порча вещей, равная воровству; воровство и лихоимство, употребление спиртных напитков, пороки чувственности, разврат; картеж, клевета и наушничество; дерзость и оскорбление воспитателей; закоренелая леность, нарушение общественного благочиния и неповиновение.³⁶

Повторюються ті ж імперативи, що спонукають учнів утримуватись від спокус витратити час на непотрібні справи, на речі, не пов'язані з ідеалом честі.

Особливу увагу звернемо на те, яким у цей час було ставлення до мастурбації, яку вважали вадою тілесності:

Но если воспитатель решил однажды, по своим соображениям, что принятый им в училище – онанист, или вор, или замеченный пьяным не сам виноват в этом, или не виноват сознательно, то может быть одно из двух: или училище имеет средства его исправить, или – или нет в первом; случайно должно довести его до сознания сделанного им зла; а во втором не приниматься за исправление и удалить.³⁷

Прикметно, що онанізм згаданий як зло поруч із крадіжкою і розпиванням спиртних напоїв. За Пироговим, крадіжки були одним із двох порушень, за які могли покарати тілесно. Тобто онанізм сприймався на рівні із найтяжчими провинями. Упіймані на мастурбації або п'яні підважували честь закладу і честь чоловіків. Згадані вчинки суперечили цінностям ідеальної мужності.

Мастурбацію у ХІХ ст. трактували по-різному, і науковці також. Вважали, що вона була джерелом розвитку психічних хвороб, спричиняла епілепсію, призводила до гомосексуальності. Лунала думка, що потрібно викоринити мастурбацію із чоловічих звичок, бо вона призведе до розпусної поведінки і, хоч як це парадоксально, імпотенції.³⁸ Дехто вважав мастурбацію порушенням громадського обов'язку, а отже небезпекою для спільноти. Мастурбацію визнавали розпусною, девіантною поведінкою, що не приносить користі, зокрема через те, що сперма витрачається даремно, не з метою дітонародження.³⁹

Досліджень на тему мастурбації на матеріалах Російської імперії немає, навіть згадки про це явище були рідкістю. Можемо лише припускати, як ставилися до мастурбації у Києві у середині ХІХ ст. Ця «проблема» не оминула і київські гімназії.

В обох київських гімназіях у 1859 р. було зафіксовано випадки, пов'язані із мастурбацією, зокрема: *«Один ученик, постоянно ленившийся (из евреев 1го класса 21 киев. гимн.) учил других*

³⁰ Tosh, "What Should Historians Do," 184.

³¹ Пирогов, «Отчет о следствиях введения,» 234.

³² Tosh, "What Should Historians Do," 181.

³³ Пирогов, «Отчет о следствиях введения,» 197.

³⁴ Там же.

³⁵ L. A. Hall, "Forbidden by God, Despised by Men: Masturbation, Medical Warnings, Moral Panic, and Manhood in Great Britain, 1850–1950," *Journal of History of Sexuality* 2, no 3 (1992): 367.

³⁶ Пирогов, «Отчет о следствиях введения,» 208–209.

³⁷ Там же, 210.

³⁸ Hall, "Forbidden by God," 369–370.

³⁹ Mosse, Introduction, 11, 29.

в класі онанізму і був пойман на делі». ⁴⁰ Зрештою цього учня виключили з гімназії. За онанізм відрахували учня Першої гімназії (за словами Пирогова, за «гнусний порок чувствності»), ⁴¹ однак попечитель округу пізніше дозволив йому вступити до білоцерківської гімназії. Там за ще «один скандал» його покарали вже школярі: «спустили у него исподнее платье и дали несколько ударов». ⁴² Пізніше, як зазначає голова округу, хлопець застрелився, а у посмертній записці він просив вибачення у батьків за несправджені надії.

Схожий випадок стався у тій же Першій гімназії: «б [учеников были уволены] за самоуправство (ученики 1й киев. гимн.) Они все, подозревая своего товарища в краже и в онанизме, положили зазвать его тайком в ватерклозет и высекли». ⁴³ Як бачимо, мастурбація стала приводом до «самосуду». Однокласники були тим джерелом соціалізації учнів, яке школа намагалась проконтролювати, вибудовуючи серед учнів конкурентну ієрархію.

Згідно з реформою 1858 р. було створено товариські суди, щоб уникнути самочинних розправ. Зауважимо, що самостійне звернення до справедливості (як-от побиття винуватця) було прийнятним у чоловічому просторі. Це і вияв чоловічої честі, і чоловічої солідарності проти злодіянь. КНО ж намагався виховати нове розуміння «справжньої законності», ⁴⁴ навчити «цивілізованих» методів вирішення питання і викоринити «дикість» самоуправства. Товариські суди давали змогу слідкувати за тим, як чиниться справедливість, і надавали адміністрації прямий доступ до визначення меж «правильного» і «неправильного». Однак ця практика проіснувала недовго, оскільки учні або не хотіли карати своїх друзів і солідаризувались із ними, або виносили надто суворі покарання, з якими навіть адміністрація не погоджувалась.

Характерно, що саме онанізм викликав відповідну реакцію в однолітків: гегемонна маскуліність передбачала рішуче викоринення такої поведінки, неприпустимої у чоловічому середовищі. «Справедливим» насиллям хлопці визначали межі допустимої моральності: вони могли трактувати мастурбацію як порушення чоловічої честі, вияв аморальності і схильності до гомосексуальності тощо. ⁴⁵ А що лякало адміністрацію шкіл?

Згаданий випадок, коли учень учив інших мастурбувати, становив загрозу тому, що учень поширював знання про таку практику серед однолітків. Під час укладання правил дирекція рівненської

гімназії та учитель Першої київської гімназії висловили сумнів, що про це явище потрібно згадувати у правилах. ⁴⁶ Учитель Першої гімназії Богатінов боявся, що діти з таких правил отримають інструкцію до дій, а не застереження. Натомість Пирогов зауважив, що учні дізнаються про такі речі «из окружающей среды». ⁴⁷ Складається враження, що правила запобігання розпусті, на думку опікуна КНО, мали викоринити це явище принаймні зі стін шкіл, де парадигмою до виховання юнацтва мала бути еталонна маскуліність.

Це застереження також було згадано у правилах 1870-х рр.:

Строжайше преследуется употребление учениками в разговоре между собою каких-либо неприличных слов и выражений, всякого рода неблагопристойные разговоры и рассказы и всякое сообщение или действие противное нравственной чистоте и клонящееся к соблазну для товарищей [...] не приносит других книг или изданий «вообще ничего такого, что может служить к рассеянию внимания или к смущению как для них самих, так и для других товарищей». ⁴⁸

Цензура поширювалась як на книги, які учні приносили до школи, так і на розмови між дітьми. Шкільні адміністрації намагалися вплинути й обмежити товариську соціалізацію, витворити середовище, закрите від згубних впливів оточення з-поза меж шкільних просторів.

Зважаючи на результати проведеного аналізу, я можу зробити попереднє припущення, що систематичний контроль за дотриманням норм маскуліностей у Київському навчальному окрузі починався щонайпізніше з 1840-х рр., у той самий час, що й в інших частинах імперії. Виховуючи майбутніх зразкових служителів Вітчизни, освіта, а з нею і держава, прагнула призвичаїти учнів до самоконтролю, вбачаючи у ньому основу «еталонної маскуліності». Саме контроль над своєю поведінкою мав уберегти майбутнього чоловіка від переступів моралі, а отже втрати честі, й виплекати з нього працьовитого, законослухняного «громадянина» Вітчизни. Самоконтроль мав приборкати «тваринну природу» учнів, а школа мала допомогти в цьому процесі. Припускаю, що освітяни прагнули перетворити своїх учнів на еталон «мужності», вважали «оцивілізовування» хлопців своєю місією. Однак такі ідеалістичні уявлення могли суперечити реальній маскуліності, яка, наприклад, вимагала від хлопців долучатись до чоловічих соціалізаційних практик, як-от бійок, паління тощо.

⁴⁰ Пирогов, «Отчет о следствиях введения», 205.

⁴¹ Там же, 220.

⁴² Там же, 220.

⁴³ Там же, 204–205.

⁴⁴ Там же, 204–205.

⁴⁵ Hall, «Forbidden by God», 369–370.

⁴⁶ Пирогов, «Отчет о следствиях введения», 234.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ *Свод постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям* (Санкт-Петербург: С. В. Балашев, 1888), 152.

І, як свідчать джерела, ці практики викладачі не завжди сприймали як погані. На мою думку, тема конфлікту між задекларованою «еталон-

ною» маскулінністю і її реальним утіленням потребує залучення більшої кількості джерел і подальшого розгляду.

Bibliographic References

- Carter, M. J. "Gender Socialization and Identity Theory." *Social Sciences* 3 (2014): 242–263.
- Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva (DAK). F. 81, op. 1, spr. 174, 41 ark. DAK. F. 108, op. 26, spr. 8, 18 ark.
- DAK. F. 108, op. 100, spr. 21, 48 ark.
- Dneprov, E., and R. Usacheva. *Srednee zhenskoe obrazovanie v Rossii*. Moskva: DROFA, 2009.
- Elliot, R. E. "Destructive but Sweet": *Cigarette Smoking among Women 1890–1990*. PhD Thesis, University of Glasgow, 2001.
- Friedman, R. "From Boys to Men: Masculinities in the Nicholaevan University." *Russian Masculinities in History and Culture*, edited by B. E. Clements, R. Friedman, D. Healey. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.
- Friedman, R. "Masculinity, the Body, and Coming of Age in the Nineteenth-Century Russian Cadet Corps." *The Journal of the History of Childhood and Youth* 5, no 2 (2012): 219–238.
- Friedman, R. *Masculinity, Autocracy, and the Russian University 1804–1863*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.
- Hall, L. A. "Forbidden by God, Despised by Men: Masturbation, Medical Warnings, Moral Panic, and Manhood in Great Britain, 1850–1950." *Journal of History of Sexuality* 2, no 3 (1992): 365–387.
- Mosse, G. L. "Introduction: Nationalism and Respectability." In *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985.
- Pirogov, N. I. "Otchet o sledstviyah vvedeniya v Kievskom uchebno-m okruge pravil o prostupkah i nakazaniyah." In *Sochineniya N. I. Pirogova*. Vol. 1, 189–243. Kiev: Izdanie Pirogovskogo t-va, 1910.
- Starks, T. "Introduction." In *Smoking Under the Tsars: A History of Tobacco in Imperial Russia*. Cornell University Press, 2018.
- Stryker, Sh., and R. Serpe. "Commitment, identity salience, and role behavior: A theory and research example." In *Personality, Roles, and Social Behavior*, edited by W. Ickes and E. S. Knowles, 199–218. New York: Springer-Verlag, 1982.
- Svod postanovlenij i rasporyazhenij po gimnaziyam i progimnaziyam*. Sankt-Peterburg: S. V. Balashev, 1888.
- Tosh, J. "What Should Historians Do with Masculinity? Reflection on Nineteenth-Century Britain." *History Workshop* 38 (1994): 179–202.
- Ustav Gimnazij i Uchilishh Uezdnyh i prihodskih, sostojashhikh v vedomstve Universitetov: S. Peterburskago, Moskovskago, Kazanskago i Har'kovskago, 1828. In *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie (1825–1881)*. Vol. 3. (1828) (№ 1677–2574). Sankt-Peterburg: Tipografija II otdelenija sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, 1828.

M. Chorna

“...OF THOSE WHOSE BEHAVIOUR IS UNACCEPTABLE”: UPBRINGING OF THE MASCULINE BEHAVIOUR PATTERNS IN KYIV ALL-BOYS GYMNASIUMS (1830s–1870s)

This article draws attention to masculine studies in history of yet under-developed studies in Ukrainian historiography. Based on the theoretical frameworks of western historiography, the author attempted to analyze the construction of normative masculinity/ies in the 19th-century all-boys education. As the sources, the author used the documents on the organization of control over the behavior of pupils in two Kyiv gymnasiums between the 1830s and 1870s. Since the 1830s are considered to be the period of unification and broader establishment of the educational system in the Russian Empire, the author suggests that the narrowing of gender norms along with masculine norms must have been the element of the mentioned educational policy. Based on the limited previous sources, the author made an assumption that such control over ‘manliness’ became systematic during the 1840s. Investigating the administrative attitude toward different behavioral practices, she spotted those which were deemed as the “grey zones”, such as smoking, which were a common male practice and part of male socialization, and therefore forgettable, in contrast to those which were regarded as a taboo, such as masturbation, which due to the medical and moral prejudice of the period, should have been eradicated. Moreover, such actions were explained by the ‘beasty’ nature of boys or by the influence of the outside world, which displays the school board’s vision of the school as a ‘correctional’ institution. At the same time, this ‘correction’ of the ‘bad’ habits and expressed ideas on the ‘norms’ referred to the notion of the perfect servant of the Fatherland. This made the author suggest that the construction of gendered subjects in the Russian Empire was inseparable from the establishment of the imperial identity. Since this article is not complete research on the problem, the author has made only previous assumptions on the construction of masculine norms in Kyiv gymnasiums and pointed out that the topic needs further research.

Keywords: history of education, masculine studies, all-boys gymnasiums, Kyiv educational district.

Матерія надійшов 19.03.2020

